

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Г.С. СКОВОРОДИ

КАЛІНІЧЕНКО ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА

УДК: 378(477)(09)''1901/1933''

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1901-1933 рр.)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата педагогічних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Зеленська Людмила Дмитрівна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
професор кафедри загальної педагогіки
і педагогіки вищої школи.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Ваховський Леонід Цезаревич,
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»,
проректор з науково-педагогічної роботи;

кандидат педагогічних наук, доцент
Чередник Олена Володимирівна,
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»,
доцент кафедри управління навчальними закладами.

Захист відбудеться «17» жовтня 2019 року о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.04 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Алчевських, 29, ауд. № 216, м. Харків, 61002.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Валентинівська, 2, ауд. № 214-В, м. Харків, 61168.

Автореферат розісланий «16» вересня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. А. Штефан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність та доцільність дослідження. Для досягнення Україною основних показників сталого розвитку виняткового значення набуває реформування системи вищої освіти, перегляд принципів, змісту, форм, організаційно-інституційних механізмів діяльності закладів вищої освіти, про що йдеться в Законах України «Про освіту» (2017 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), «Концепції розвитку освіти України на 2015–2025 рр.» (2015 р.) тощо. Реалізація чинних положень ґрунтується не лише на дотриманні світових стандартів, але й використанні національних надбань, оскільки розвиток вищої освіти в Україні завжди супроводжувався змінами, перетвореннями і нововведеннями, які на певному історичному етапі ідеологічних і соціально-економічних реалій переростали в кардинальні освітні реформи.

У цьому сенсі на особливу увагу заслуговує період, що охоплює 1901–1933 рр., час, коли на зламі епох (імперська доба, українське державотворення, радянська Україна (УСРР)) відбувався активний пошук нової моделі вітчизняної вищої освіти. Системне дослідження тенденцій розбудови вищої освіти в Україні в зазначених хронологічних межах дасть змогу відтворити відносно повне і цілісне знання про їх розвиток у часі та просторі, здійснити ретроспективний аналіз процесу інституалізації закладів вищої освіти (ЗВО) різних типів і форм власності, зробити висновки з урахуванням викликів ХХІ століття.

Вивчення стану наукової розробки проблеми свідчить про підвищений інтерес дослідників до ретроспективного аналізу генези вищої освіти в Україні. Як засвідчує аналіз оприлюднених робіт, більша їх частка сконцентрована на критиці ідеологічних догм і пошуку нових теоретико-методологічних регулятивів для інтерпретації й реконструкції відомих та маловідомих подій і явищ у визначеній площині (А. Алексюк, Л. Ваховський, Л. Вовк, Н. Гупан, Н. Дем'яненко, С. Золотухіна, О. Кірдан, О. Кузь, В. Курило, В. Майборода, Л. Прокопенко, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та ін.). Для об'єктивного сприйняття процесу розвитку національної вищої освіти у визначених хронологічних межах важливе значення мають дослідження істориків: Н. Агафонов, К. Астахової, М. Виговського, О. Гуржія, В. Даниленка, З. Зайцевої, В. Калініченка, Г. Касьянова, М. Кузьменка, В. Липинського, А. Машкіна, І. Передерій та ін., локусом яких виступають ідеологічні, соціально-економічні й соціокультурні детермінанти розвитку українського суспільства в конкретний історичний період. У низці дисертацій, монографій, наукових статей представлено комплексне студіювання тенденцій розвитку окремих типів закладів вищої освіти України на зламі епох: університетів (Л. Зеленська, Г. Косінова, І. Курляк, С. Посохов, Н. Терентьєва, О. Чередник, Є. Черняк та ін.); інститутів (А. Веселов, Л. Зельман, В. Кізченко, І. Кравченко, І. Лікарчук, Є. Степанович та ін.), закладів вищої освіти для жінок (О. Аніщенко, О. Драч, О. Друганова, Л. Клевака, О. Кривошия, Л. Міхневич, М. Рижкова та ін.).

Утім, наявні наукові праці зосереджують увагу переважно на реконструкції державної політики у сфері вищої освіти, характеристиці її змісту, оприлюдненні статистичних даних про професорсько-викладацький склад, кількість студентів, матеріально-технічне забезпечення окремих закладів і установ вищої освіти й не

дають змоги вичерпно відповісти на питання, які стосуються тенденцій розвитку вищої освіти в Україні у період 1901–1933 рр. Пропоноване дослідження дає змогу заповнити ці прогалини на основі аналізу автентичних джерел.

Доцільність дисертаційної роботи посилюється потребою вирішення суспільних проблем і подолання соціально-педагогічних суперечностей між:

- інтеграцією національної системи вищої освіти з європейським освітнім простором і потребою в збереженні кращих вітчизняних освітніх традицій, зокрема на рівні управління у сфері вищої освіти, забезпечення її якості, формування правового статусу закладів вищої освіти різного типу і форми власності;

- об'єктивною вимогою реформування системи вищої освіти України в умовах переходу українського суспільства від командно-адміністративної до ринкової економіки й необхідністю прогнозування тенденцій її розвитку на основі осмислення вітчизняних здобутків;

- накопиченим досвідом організації вищої освіти в Україні у період 1901–1933 рр., що формувався на тлі піднесення суспільно-політичних рухів, активізації національно-культурного відродження, утілення в життя освітніх реформ та контрреформ, і фрагментарністю його неупередженого вивчення й узагальнення з метою урахування недоліків і актуалізації прогресивних надбань в умовах сьогодення.

Отже, актуальність означеної проблеми, недостатній рівень її вивчення в історико-педагогічному плані, об'єктивна необхідність усунення виявлених суперечностей зумовили вибір теми дослідження: **«Тенденції розвитку вищої освіти в Україні (1901–1933 рр.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх та вищих педагогічних навчальних закладах» (РК 31 – 200199004104).

Тема затверджена вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (протокол № 3 від 25 квітня 2017 року).

Мета дослідження полягає у виявленні та характеристиці провідних тенденцій розвитку вищої освіти в Україні у період 1901–1933 рр. для усвідомлення перебігу реформаційних процесів національної системи вищої освіти в контексті сучасних викликів.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Охарактеризувати стан і тенденції розвитку вищої освіти в Україні на межі ХІХ–ХХ століть.

2. Систематизувати погляди представників офіційної влади й науково-педагогічної громадськості першої третини ХХ століття на роль, функції, зміст вищої освіти.

3. Виявити провідні тенденції розвитку вищої освіти в Україні у період 1901–1933 рр. й простежити їх динаміку на кожному з обґрунтованих етапів.

4. Окреслити тенденції розвитку вищої освіти в Україні в умовах сучасних викликів.

Об'єкт дослідження – розвиток вищої освіти в Україні упродовж 1901–1933 рр.

Предмет дослідження – провідні тенденції розвитку вищої освіти в Україні у досліджуваній період.

У процесі дослідження використано комплекс **методів**, а саме: *загальнонаукові* (історико-педагогічний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння наукової літератури, нормативно-правових документів, архівних матеріалів), що стали основою для визначення домінуючих напрямів вивчення досліджуваної проблеми, характеристики процесуально-змістових складників реформ вищої школи в період 1901–1933 рр.; *історико-структурний* – сприяв розробці структури дослідження, систематизації історико-педагогічних джерел; *історико-генезисний* – дав змогу розкрити стан і тенденції розвитку вищої освіти в Україні на межі XIX–XX століть; *історико-діахронний та критеріально-комплексний* – забезпечили обґрунтування етапів і визначення провідних тенденцій розвитку вищої освіти в Україні у період 1901–1933 рр.; *ретро-праксиметричний* – дав змогу систематизувати погляди представників офіційної влади й науково-педагогічної громадськості першої третини XX століття на роль, функції, зміст вищої освіти; *історико-прогностичний* – склав основу для визначення тенденцій розвитку вищої освіти в Україні в умовах сучасних викликів; *екстраполяційний* – сприяв формулюванню висновків, одержаних у результаті аналізу джерельної бази.

Джерельну базу дослідження становлять:

- документи й матеріали Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) (Ф. 707 – «Управління Київського навчального округу»), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ) (Ф. 166 – «Народний комісаріат освіти»), Державного архіву м. Києва (Ф. 16 – «Київський університет», Ф. Р-346 – «Вищий інститут народної освіти»), Державного архіву Харківської області (Ф. 3 – «Канцелярія Харківського губернатора», Ф. 45 – «Харківська шестигласна дума», Ф. 667 – «Харківський університет Міністерства народної освіти. 1805-1918 рр.», Ф. 669 – «Інститут сільського господарства і лісівництва в м. Нова Олександрія», Ф. 770 – «Харківський технологічний інститут», Ф. 928 – «Харківський ветеринарний інститут»). Опрацьовані архівні матеріали є об'єктивним джерелом, що дає змогу дослідити розвиток вищої освіти в Україні упродовж 1901-1933 рр. крізь призму суспільно-політичних, соціально-економічних і соціокультурних детермінант, проте недостатнім для комплексного аналізу та цілісного відтворення окресленої проблеми;

- законодавчі акти досліджуваного періоду: Загальний статут імператорських російських університетів (1884 р.), статути галузевих інститутів та їх проекти (1885–1917 рр.); рескрипти, постанови, розпорядження, циркуляри, правила, опубліковані у Збірниках постанов та розпоряджень по Міністерству народної освіти, Збірнику узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, Всеукраїнського Революційного Комітету, Збірнику декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР, які склали основу для реконструкції процесу розвитку вищої освіти в українських землях і виявлення провідних тенденцій еволюціонування досліджуваного феномену;

- закони й підзаконні нормативно-правові акти з питань вищої освіти України: «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про освіту» (2017 р.), «Концепція розвитку освіти України на 2015–2025 рр.», «Концепція розвитку педагогічної освіти» (2018 р.), статuti закладів вищої освіти України тощо;

- матеріали періодичних видань та статистичних збірок досліджуваного періоду: «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Университетские известия», «Записки Императорского Харьковского университета», «Вісник Народного комісаріату освіти УСРР», «Бюлетень Народного комісаріату освіти», «Бюлетень Українського Головного комітету професійно-технічної і спеціально-наукової освіти», «Кузня освіти» тощо, на сторінках яких знайшли відображення змістові й процесуальні основи організації вищої освіти в Україні, специфіка розгортання процесу її радянзації в контексті запровадження політики «коренізації»;

- історико-педагогічна література фондів Національної бібліотеки України імені В. І Вернадського, Державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (м. Харків), Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Центральної наукової бібліотеки ХНУ імені В. Н. Каразіна;

- дисертації та автореферати дисертацій, монографії, довідниково-бібліографічна література з питань становлення й розвитку вищої освіти в Україні.

Хронологічні межі дослідження охоплюють першу третину ХХ століття.

Нижня межа дослідження – 1901 р. – пов'язана з оприлюдненням Височайшого рескрипту Государя Імператора на ім'я новопризначеного міністра народної освіти П. Ванновського про «необхідність негайного перегляду і виправлення університетського устрою». Цей документ послугував підставою для проведення низки реформ у галузі вищої освіти, каталізаторами яких стали: завершення промислового перевороту на українських землях Російської імперії й підвищення попиту на кваліфікованих працівників для різних галузей народного господарства; нежиттєздатність університетського статуту 1884 р. і деталізація змін до його основних приписів у чисельних інструкціях; посилення студентських виступів і усвідомлення науково-педагогічною громадськістю потреби демократизації університетського життя.

Верхня межа дослідження – 1933 р. – зумовлена остаточною втратою Наркомосом УСРР законодавчої ініціативи в галузі вищої освіти, активізацією союзного уряду та його міністерств і відомств у цій сфері, що спричинило реорганізацію системи вищої освіти УСРР відповідно до запроваджуваної політики «зросійщення» й ухвалення «Типового статуту вищої школи Союзу РСР» (1934 р.).

Територіальні межі дослідження охоплюють етнічну територію Наддніпрянської України (Правобережна, Лівобережна, Південна Україна й Слобожанщина) із урахуванням державності та адміністративно-територіального поділу першої третини ХХ століття.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше* подано комплексний аналіз тенденцій розвитку вищої освіти в Україні у період 1901–1933 рр., що охоплює різні віхи розвитку українського суспільства (імперська доба, період українського державотворення, становлення радянської України (УСРР)); виявлено й схарактеризовано динаміку провідних тенденцій розвитку вищої освіти в

Україні на кожному з обґрунтованих етапів: *I етап (1901 – лютий 1917 рр.) – формування системи вищої освіти України відповідно до суспільно-політичних, соціально-економічних та освітніх детермінант* (широке обговорення громадськістю проєктованих реформ вищої школи; обмеження дії окремих положень університетського статуту 1884 р., розроблення низки проєктів статутів вітчизняних університетів і спеціальних ЗВО; формування мережі приватних і громадських ЗВО для осіб чоловічої й жіночої статі; інтенсивна розбудова державних вищих спеціальних шкіл); *II етап (березень 1917–1920 рр.) – трансформації системи вищої освіти України в умовах національно-визвольної боротьби* (від розроблення плану розбудови української вищої школи, організації кафедр українознавства в чинних ЗВО, започаткування діяльності Українського народного університету в Києві до ліквідації університетів і заснування профільних ЗВО, скасування чинних наукових ступенів і звань, прав і привілеїв випускників, запровадження нового підходу до управління й організації освітнього процесу в ЗВО); *III етап (1921–1933 рр.) – етап модернізації системи вищої освіти УСРР у контексті реалізації засадничих положень політики коренізації* (від формування національної системи вищої освіти за «горизонталями» і «вертикалями», введення системи «практиканства», «практичного стажування», екстернатури, викладання українською мовою, розгортання діяльності науково-дослідних кафедр до започаткування процесу уніфікації вищої освіти УСРР згідно із загальносоюзними стандартами); окреслено тенденції розвитку вищої освіти в Україні в умовах сучасних викликів, як-от: розроблення дієвих механізмів управління вищою школою на загальнодержавному та регіональному рівнях; ліквідація монопольного контролю державних органів над якістю вищої освіти та освітньою діяльністю ЗВО; пошук нових джерел фінансування в умовах скорочення державної підтримки; запровадження процесів закриття й об'єднання ЗВО; зрівняння в правах і статусі вищої богословської та світської освіти; поширення дистанційної освіти й комп'ютерного навчання тощо).

Подальшого розвитку набули відомості про стан і тенденції розвитку вищої освіти в Україні на межі ХІХ–ХХ століть; погляди представників офіційної влади й науково-педагогічної громадськості першої третини ХХ століття на роль, функції, зміст вищої освіти; характеристика урядових реформ в галузі вищої освіти досліджуваного періоду, їхні переваги і недоліки.

У процесі наукового пошуку *уточнено* типи закладів вищої освіти на кожному з визначених етапів, їх чисельність, правові й організаційні засади діяльності, контингент студентів, особливості організації освітнього процесу.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дисертації забезпечують нову науково-об'єктивну інтерпретацію тенденцій розвитку вищої освіти в Україні упродовж 1901–1933 рр. і дають підстави для усвідомлення й аналізу перебігу тих процесів, що відбуваються в освітньому просторі ЗВО сучасності.

Висновки й рекомендації, викладені в дисертації, *упроваджено* в освітній процес Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 295/03-а від 26 жовтня 2018 року), Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка № 01/09-899 від 14 грудня

2018 року), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 605 від 17 грудня 2018 року).

Отримані в ході наукового пошуку теоретичні положення й науково узагальнений практичний досвід можуть слугувати підґрунтям для подальших історико-педагогічних досліджень. Їх *доцільно використовувати* при укладанні енциклопедичних видань, підготовці наукових статей, написанні навчальних посібників і підручників з питань організації вищої освіти в Україні; викладанні таких навчальних курсів, як «Історія педагогіки», «Порівняльна педагогіка», «Педагогіка вищої школи», «Філософія освіти» у ЗВО й системі неформальної освіти; у процесі розробки й апробації освітньо-наукових і наукових програм підготовки фахівців на магістерському, освітньо-науковому й науковому рівнях вищої освіти; написанні та захисті магістерських робіт і кваліфікаційних наукових праць (PhD).

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом виступів на науково-практичних конференціях різного рівня: міжнародних – «Progress of the Scientific World» (San Francisco, 2018 p.), «Гуманістична філософія освіти як складова успішних посттоталітарних трансформацій» (Харків, 2018 p.), «Основні напрями розвитку педагогічної науки» (Рівне, 2018 p.), «Педагогіка і психологія сьогодення: теорія та практика» (Одеса, 2019 p.), «Модернізація та наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку суспільства і технологій» (Київ, 2019 p.); всеукраїнських – «Сучасні тенденції у підготовці та професійній діяльності фахівців соціальної галузі» (Харків, 2018 p.).

Основні положення й висновки дисертації обговорювалися та дістали позитивну оцінку на засіданнях кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2016–2019 pp.).

Публікації. Основний зміст дисертації відображено в 12 одноосібних публікаціях, із них 4 статті опубліковано в провідних наукових фахових виданнях України, які внесені до наукометричних баз, 1 стаття – у міжнародному періодичному виданні, 1 стаття – в інших виданнях, 6 тез доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел до кожного розділу (усього 361 найменування, з них – 33 архівні справи), 15 додатків на 56 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 332 сторінки, із них основного тексту – 205 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність проблеми дослідження; визначено об'єкт, предмет, мету і завдання роботи; окреслено методи та джерельну базу; розкрито наукову новизну й практичне значення здобутих результатів; викладено форми апробації та впровадження результатів дослідження.

У **першому розділі** – «Теоретико-організаційні питання розвитку вищої освіти в Україні (1901–1933 pp.)» – охарактеризовано стан і тенденції розвитку вищої освіти в Україні на межі XIX–XX століть; систематизовано погляди

представників офіційної влади й науково-педагогічної громадськості першої третини ХХ століття на роль, функції, зміст вищої освіти.

Результати наукового пошуку засвідчили, що на межі ХІХ–ХХ століть мережу закладів вищої освіти українських губерній Російської імперії складали три університети – Харківський (1804 р.), св. Володимира в Києві (1834 р.), Новоросійський в Одесі (1865 р.); чотири інститути – Харківський технологічний (1885 р.), Київський політехнічний (1898 р.), Харківський ветеринарний (1873 р.) та історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині (1875 р.). При цьому Київський політехнічний інститут підпорядковувався Міністерству фінансів, інші шість ЗВО – Міністерству народної освіти Російської імперії. Основні напрями життєдіяльності університетів регламентував Загальний статут імператорських Російських університетів (1884 р.), інститутів – власні статuti, зміст яких співпадав із установчими документами споріднених вищих спеціальних навчальних закладів інших регіонів Російської імперії. Утілення в життя приписів названих документів зумовило появу таких тенденцій у розвитку вищої освіти Наддніпрянської України, як ліквідація автономії університетів і позбавлення їх права колегіального самоврядування, запровадження адміністративного централізму й цілкового підпорядкування ЗВО міністерському впливу й контролю, регламентація всіх сторін організації освітнього процесу й науково-дослідної роботи, введення системи призначень на викладацькі й адміністративні посади всупереч виборній системі.

Установлено, що недосконалість університетського статуту 1884 р., наявність значної кількості урядових розпоряджень і постанов, які обмежували або скасовували його основні положення; завершення промислового перевороту й перехід до індустріального суспільства, що вимагали підготовки кваліфікованих працівників для різних галузей економіки; поширення революційного руху та студентських виступів; прагнення науково-педагогічної громадськості і студентства до демократизації організаційно-управлінської структури й освітнього процесу у ЗВО створили передумови проведення реформи вищої освіти, ініціаторами якої виступала не лише держава, але й громадськість.

Установлено, що представники науково-педагогічної еліти, політичні й громадські діячі першої третини ХХ століття демонстрували неоднозначні, а інколи й суперечливі погляди на завдання, функції, зміст вищої освіти. Так, науково-педагогічна громадськість України імперської доби (Д. Багалій, В. Вернадський, В. Іконников, В. Імшенецький, О. Ляпунов, І. Мечников, Л. Петражицький та ін.) висловлювала думки про особливу місію інституту вищої освіти в соціокультурних процесах, у зміні духовного становища суспільства й сприянні державному розвитку. Називаючи університети «осередками вільної наукової думки», «чистого духовного знання, які готують прогресивних науковців і громадян», «маяками, що розливають світло на великі простори», ратувала за надання вищій освіті «елементів навчання істині через добування істини»; тісне поєднання науково-теоретичних і прикладних знань в освітньому процесі; розширення самостійності ЗВО у виборі форм і методів навчання; створення умов для розвитку самостійності, творчості й активності студентів; швидке реагування вищої освіти на нові наукові здобутки й інтенсивне

впровадження та поширення їх серед «молодого й дорослого населення», а відтак, поглиблення просвітницької функції ЗВО.

Натомість у виступах, відкритих листах, публічних промовах громадських і політичних діячів УНР доби Центральної ради, Української держави П. Скоропадського, Директорії, (М. Василенко, М. Грушевський, І. Огієнко, С. Петлюра, П. Скоропадський, І. Стещенко, П. Холодний та ін.) культивувалась ідея створення національної системи вищої освіти, наповнення її українознавчим змістом, поширення в науково-освітньому середовищі української мови для «створення міцного фундаменту під молодого державністю». Пріоритетними стали ідеї щодо етапності здобуття вищої освіти (фундаментальна підготовка протягом 2-х років та спеціальна – для ознайомлення з системою практик), підпорядкування діяльності університетів вирішенню завдань розвитку науки, підготовки майбутньої наукової еліти, створення національних наукових шкіл.

Водночас предметом уваги представників офіційної влади й науково-педагогічної громадськості радянської України (Г. Гринько, А. Машкін, М. Скрипник, Я. Ряппо, О. Шумський та ін.) стала критика старої вищої школи як «ідейного і організаційного вогнища контрреволюції», таврування університетів як «осередків старої ідеологічної системи, що надає абстрактні, схоластичні знання», «забезпечує підготовку кадрів освіченої, проте некваліфікованої інтелігенції») й обґрунтування мети («створення нової людини нового суспільства»), завдань («підготовка пролетарської інтелігенції, здатної випередити капіталістичну техніку і піднести загальний рівень трудящих»), змісту («втілення ідеалів практичної, утилітарної науки» й забезпечення вузькоспеціальної професійної освіти) нової пролетарської вищої школи, яка б відповідала національним і культурним особливостям українців.

У другому розділі – «Етапи й провідні тенденції розвитку вищої освіти в Україні (1901–1933 рр.) – виявлено провідні тенденції розвитку вищої освіти в Україні у період 1901–1933 рр. й простежено їх динаміку на кожному з обґрунтованих етапів, окреслено тенденції розвитку вищої освіти в Україні в умовах сучасних викликів.

Проведений історико-педагогічний аналіз дозволив у межах досліджуваного періоду виокремити й обґрунтувати три етапи розвитку вищої освіти в Україні на основі таких критеріїв: соціально-економічні й політичні зрушення досліджуваного періоду, які виступали об'єктивними чинниками реформування вищої освіти; пріоритети урядової політики в галузі вищої освіти, що знайшли відображення в статутах ЗВО, постановах, розпорядженнях, циркулярах чинних міністерств і відомств; особливості організації освітнього процесу в ЗВО різного типу.

І етап (1901 – лютий 1917 рр.) – етап формування системи вищої освіти України відповідно до суспільно-політичних, соціально-економічних та освітніх детермінант. Його суттєві ознаки були зумовлені загостренням соціально-економічної й політичної ситуації на українських землях Російської імперії, викликаній економічною кризою 1900–1903 рр., дефіцитом кваліфікованих кадрів для різних галузей економіки, посиленням робітничого й селянського рухів, розгортанням революції 1905 р. і зростанням чисельності студентських заворушень, політичною реакцією на події 1905 р. і початком Першої світової війни (1914 р.). Зазначені

чинники склали підґрунтя ініціювання урядовими колами (міністр народної освіти П. Ванновський, 1901 р.) й прогресивною громадськістю реформи вищої освіти, основні положення якої знайшли відображення в «Праці комісії по реформуванню вищих навчальних закладів» (1903 р.), «Тимчасових правилах про управління вищими навчальними закладами відомства Міністерства народної освіти» (1905 р.), «Проекти головних засад статуту» (1905 р.), проектах університетського статуту І. Толстого (1905–1906 рр.), П. Кауфмана (1906–1907 рр.), Л. Кассо (1910–1914 рр.), М. Ігнат'єва (1915–1916 рр.), «Проекти загальних основ статуту вищих технічних та інших спеціальних шкіл» (1906 р.), положенні «Про іспити осіб жіночої статі на знання курсу вищих навчальних закладів і про порядок здобуття ними вчених ступенів і звання вчительки середніх навчальних закладів» (1911 р.), проекті статуту технологічних інститутів (1916 р.) тощо.

Вивчення приписів названих документів, а також історико-педагогічної літератури й архівних джерел дозволило виявити провідні тенденції розвитку вищої освіти в Україні на етапі, що досліджується, як-от:

- відновлення практики широкого обговорення проєктованих урядом Російської імперії реформ вищої школи;
- схвалення на державному рівні окремих нормативних актів, які демонстрували наслідки боротьби університетської корпорації за юридичне оформлення й практичну реалізацію академічної автономії вищої школи;
- підготовка низки проєктів статутів вітчизняних університетів, а також спеціальних закладів вищої освіти, які через суспільно-політичні й соціально-економічні чинники так і не були втілені в життя;
- розширення мережі спеціальних державних ЗВО шляхом надання статусу закладу вищої освіти Катеринославському вищому гірничому училищу (1912 р.) та Ново-Олександріївському інституту сільського господарства і лісівництва (1914 р.);
- інтенсивна розбудова ЗВО громадської й приватної форм власності з наданням права останнім проводити науково-педагогічну атестацію професорсько-викладацького складу (консерваторії в Києві та Одесі (1913 р.); Новоросійський вищий міжнародний інститут (1914 р.); Харківський комерційний інститут (1916 р.); Катеринославський приватний політехнічний інститут (1916 р.); Харківський жіночий політехнічний інститут (1916 р.);
- ініціювання громадами промислових центрів відкриття спеціальних вищих шкіл із зобов'язанням їх подальшого фінансування: в Одесі – комерційного інституту (1905 р.); Харкові – сільськогосподарського (1912 р.), комерційного (1912), медичного (1916); Миколаєві – технологічного та сільськогосподарського (1903 р.); Києві – приватного зуболікувального інституту (1906 р.), інституту міського благоустрою (1912 р.), садівництва (1914 р.); Херсоні і Полтаві – сільськогосподарських інститутів (1913 р.);
- широке залучення жіноцтва до здобуття вищої освіти шляхом: а) відкриття *Вищих жіночих курсів університетського типу* (Вищі жіночі курси в Києві, Харкові, Одесі (1906–1907 рр.), Київські вищі жіночі історико-філологічні курси, Київські вищі чотирирічні вечірні курси при гімназії А. Жекуліної, Харківські вищі загальноосвітні жіночі курси Н. Нев'яндт, Київські жіночі загальноосвітні курси); *профільних ЗВО*

(Київський жіночий Фребелівський інститут, Київські лікувально-педагогічні курси Карницького «Мати і дитя», Харківський жіночий медичний інститут); *навчальних закладів сумісного навчання* (Одеські вищі комерційні курси А. Федорова і Г. Файга, Київські комерційні курси, Сімферопольські практичні загальноосвітні курси Фоміна); б) допущення до навчання в університети жінок як вільних слухачок (1907 р.); в) надання дозволу набуття вчених ступенів і звання вчительки середніх закладів освіти (1911 р.); г) отримання вищої освіти в державних ЗВО (1915 р.).

Вищезазначене зумовило формування системи вищої освіти Наддніпрянської України, яка на кінець досліджуваного етапу охоплювала 25 ЗВО, зокрема: три університети (у Харкові, Києві, Одесі); Вищі жіночі медичні заклади в тих же містах; п'ять інститутів технічного спрямування (Харківський технологічний, Київський політехнічний, Катеринославські гірничий та приватний політехнічний, Харківський жіночий політехнічний); Київський і Харківський комерційні інститути; консерваторії в Києві та Одесі; чотири різнопрофільні інститути (Харківські ветеринарний, сільського господарства і лісівництва, Ніжинський історико-філологічний, приватний Новоросійський вищий міжнародний інститут в Одесі); шість Вищих жіночих курсів (Одеські, Харківські, Катеринославські, Київські, а також Київські приватні загальноосвітні вечірні курси, Київський жіночий Фребелівський інститут).

Утім, названі тенденції розвитку вищої освіти в Україні свідчать про непослідовність і обмеженість проєктованих реформ, що наклало відбиток на формування системи вищої освіти на українських землях Російської імперії. Так, заходи, ужиті урядом упродовж 1901–1907 рр. «з метою досконалого з'ясування недоліків в життєдіяльності вищої школи», «пошуку способів до їх викорінення», а також «стабілізації ситуації в умовах посилення революційного руху», охоплювали чотири групи питань: управління закладами вищої освіти, організації викладання, облаштування побуту студентів, кадрової політики. Їх реалізація виявилася в розширенні повноважень учених рад; поновленні виборної системи; наданні дозволу брати участь у конкурсах на заміщення професорських вакансій особам, «які мають ступінь магістра по розряду наук відповідних кафедр»; скасуванні посади інспектора зі студентських справ й уведенні посади проректора; поновленні роботи професорського дисциплінарного суду (зразка 1863 р.) та затвердженні нових правил щодо покарання студентів (зокрема, скасовано ув'язнення в карцері); послабленні заборони на проведення студентських зборів і затвердженні правил організації «студентських інституцій» у вигляді наукових, літературних, мистецьких гуртків; зміні умов вступу до ЗВО (ліквідовано подання абітурієнтами «свідчення про бездоганну поведінку» від місцевої поліції; пом'якшено вимогу про обмеження кількості зараховуваних на перший курс студентів та про заходи стосовно «більш рівномірного їх розподілу» між ЗВО); запровадженні переходу від курсової системи викладання і контролю знань студентів до предметної; затвердженні нових правил проведення підсумкових випробувань тощо. Ужиті заходи сприяли демократизації й лібералізації вищої освіти, поширенню університетських приписів на заклади вищої спеціальної освіти, уніфікації статутів спеціальних ЗВО, підпорядкованих різним міністерствам і відомствам.

Натомість поновлення «охоронної» політики, починаючи з 1908 р., зумовило повернення до духу університетського статуту 1884 р. й запровадження низки обмежувальних заходів (накладання вето на відкриття нових університетів; залишення поза увагою ініціатив міських громад щодо відкриття спеціальних ЗВО; закріплення за міністром народної освіти права контролю і нагляду за діяльністю вчених рад та інших органів управління ЗВО; скасування права останніх встановлювати нові норми навчального життя, що суперечать чинним законам і правилам; заборона публічних і приватних студентських зборів; поновлення вимоги обов'язкового подання студентами «свідомства про бездоганну поведінку» тощо). Названі чинники негативно позначилися на розбудові вищої освіти в Україні, залишивши нереалізованими цілу низку проєктованих реформ.

II етап (березень 1917–1920 рр.) – етап трансформації системи вищої освіти України в умовах національно-визвольної боротьби. Визначений етап характеризувався суперечливими і неоднозначними процесами, що позначилися на соціально-економічному, суспільно-політичному, культурному житті українського суспільства й спричинили зміни в розвитку досліджуваної проблеми. Цьому етапу були притаманні крах російського царизму, політична нестабільність, декілька змін влади, «кожна з яких якщо не вносила щось свого нового, то бодай руйнувала старе в системі народної освіти» (Українська Народна Республіка (УНР) доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.); Українська держава П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 рр.); УНР доби Директорії (грудень 1918 – листопад 1920 рр.); становлення радянської влади в умовах більшовицьких походів на Україну (грудень 1917 – березень 1918 рр., листопад 1918 – серпень 1919 рр., грудень 1919 – листопад-грудень 1920 рр.)), перебування на території Наддніпрянської України 6 армій, що зумовило розмежування її території численними фронтами й призвело до хаосу та економічної кризи.

Названі чинники спричинили такі тенденції розвитку вищої освіти в Україні:

- за часів УНР доби Центральної Ради: створення при Генеральному Секретаріаті департаменту вищої освіти на чолі з І. Степенком; розроблення плану розбудови української вищої школи, що передбачав запровадження вивчення української мови в усіх ЗВО, започаткування роботи нових вищих шкіл – спеціально-професійної в Києві та народних університетів в окремих губернських містах, організацію кафедр українознавства в чинних ЗВО, відкриття на громадські та приватні кошти Українського народного університету в Києві у складі історико-філологічного, правничого і фізико-математичного факультетів, започаткування діяльності Педагогічної академії з дворічним терміном навчання для підготовки вчителів «з мови і письменства» для української середньої школи, а також Української академії мистецтв;

- у роки функціонування Української держави П. Скоропадського: створення Міністерства освіти й комісії у справах вищої освіти на чолі з В. Вернадським; розширення мережі національних ЗВО (відкриття Українського державного університету в м. Кам'янець-Подільський, історико-філологічного факультету проєктованого Українського державного університету в Полтаві, Катеринославського й Таврійського університетів); надання статусу державних Українському народному університету в Києві, університетам св. Володимира, Харківському та Новоросійському; схвалення

закону про заснування в університетах кафедр української мови, української літератури, історії України та українського права;

- у період УНР доби Директорії: організація при Міністерстві народної освіти окремого департаменту вищої школи, а також Ради у справах вищої школи; розроблення «широких проектів утворення української вищої школи» (переважно шляхом відкриття 9 учительських інститутів); ініціювання закриття всіх російських університетів і відкриття натомість українських; реалізація у ЗВО Закону «Про державну мову в Українській Народній республіці»;

- в умовах тимчасового становлення радянської влади в Наддніпрянській Україні: створення при Народному комісаріаті секретаріату освіти й відділу вищої освіти (керівники В. Затонський, з лютого 1920 р. – Г. Гринько); схвалення постанови «Про організацію управління вищими навчальними закладами», відповідно до якої всі ЗВО мали здійснювати роботу за трьома напрямками: науковим, науково-навчальним, освітнім під керівництвом спеціально створених рад й комісара, на якого покладалися функції ректора й проректора; затвердження положень «Про вступ у вищі школи», «Про плату за навчання у школах усіх типів», згідно з якими плата за навчання скасовувалася, право вступу до ЗВО надавалося без урахування статі з 17-ти років першочергово «дітям трудящих, комсомольцям, комуністам», для зарахування вимагалася складання колоквиуму в присутності «викладачів і представників революційного студентства старших курсів»; скасування чинних наукових ступенів і звань та введення посади викладача та асистента; анулювання прав і привілеїв, що надавалися випускникам ЗВО (права на почесне громадянство, класний чин, переваг при вступі на цивільну чи військову службу); заборона викладання богослов'я і церковного права, а також запровадження необов'язкового вивчення історії римського й адміністративно-поліцейського права; ліквідація випускних іспитів, бальної системи оцінювання знань й введення позначки «зараховано» для складання всіх предметів згідно з навчальними планами факультетів; реорганізація чинних ЗВО (започаткування діяльності в Харкові Вищих педагогічних курсів шляхом об'єднання Вищих жіночих курсів та Інституту шляхетних дівчат, злиття Харківського жіночого політехнічного інституту з Харківським технологічним інститутом, перетворення учительських інститутів у Полтаві, Херсоні, Чернігові, Житомирі в педагогічні, ліквідація університетів «як цитаделей ворожої буржуазно-кадетської професури» й заснування на базі медичних і юридичних факультетів профільних ЗВО, відкриття сільськогосподарського та політехнічного інститутів в Одесі); створення Головного комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти для керівництва «всією професійно-технічною і науково-спеціальною освітою УСРР»; затвердження «Інструкції до оголошення законодавчим шляхом положень про державну систему Вищих шкіл УСРР», а також «Основних положень реформи вищої технічної школи» (1920 р.), в яких наголошувалося на перегляді навчальних планів і програм, запровадженні триместрової системи навчання, зменшенні обсягів лекцій, збільшенні термінів виробничої практики, скороченні вакацій, поліпшенні методів викладання, організації підготовчих курсів і робітфаків.

У процесі дослідження з'ясовано, що піковий рівень загострення ідейно-політичної й соціально-економічної ситуації в умовах розгортання національно-демократичної революції в Україні, розпорошеність національної політичної еліти, установа різних форм державності на тлі іноземної інтервенції й наступу більшовицьких військ, неузгодженість і короткочасність здійснюваних освітніх реформ спричинили низку

недоліків у розвитку вищої освіти в Україні, як-от: масштабна руйнація усталеної системи вищої освіти, супротив процесам українізації через незавершеність формування нації й декларативність більшості положень, обмежене фінансування чинних ЗВО, згубне порушення перебігу освітнього процесу через скорочення семестрів і терміну навчання, занепад наукової діяльності, відтік викладачів й зменшення кількості студентів, зубожіння професорсько-викладацького складу.

III етап (1921–1933 рр.) – етап модернізації системи вищої освіти УСРР у контексті реалізації засадничих положень політики коренізації. У переліку чинників, що значно вплинули на перебіг вищої освіти в УСРР у межах третього етапу, слід назвати: запровадження НЕПу (1921–1928 рр.); проголошення курсу на індустріалізацію й колективізацію (1928–1933 рр.); затвердження Декларації про утворення Союзу РСР і Союзного договору (1922 р.); схвалення Конституції СРСР (1924 р.) та УСРР (1925 р.); утілення в життя політики коренізації (1923 – поч. 1930-х рр.), провідними засадами реалізації якої в Україні стали: формування національної управлінської еліти, поширення української мови на мережу закладів освіти всіх ступенів, заклади культури, пресу, книговидавничу справу, глибоке вивчення національної історії, відродження й розвиток національних традицій і культури.

Названі чинники зумовили розроблення й реалізацію НКО УСРР нормативно-правових документів (резолуція III Всеукраїнської наради з питань освіти (1921 р.), «Кодекс законів про народну освіту УСРР» (1922 р.), «Правила прийому до інститутів і технікумів УСРР» (1923 р.), постанови «Про введення у навчальні заклади обов'язкового викладання української мови і українознавства» (1923 р.), «Про введення викладання на українській мові по педагогічній вертикалі» (1923 р.), «Про приймання до вищих шкіл УСРР» (1926 р.), «Положення про інститути УСРР» (1927 р.), «Положення про технікуми УСРР» (1927 р.), «Інструкція про порядок допуску до педагогічної роботи у ВУЗах» (1927 р.) тощо), які визначили вектор розвитку вищої освіти в Україні з урахуванням етнічної компоненти.

Комплексний аналіз названих документів дозволив виокремити такі тенденції у розвитку досліджуваного феномену на етапі, що досліджується: розбудова вищої освіти за виробничим принципом; запровадження «горизонталей» (навчальні заклади одного рівня різних галузей народного господарства) та «вертикалей» (навчальні заклади різних рівнів однієї виробничої галузі) в системі вищої освіти; надання статусу ЗВО *Інститутам народної освіти (ІНО)* (призначалися для підготовки вихователів дитячих садків та дитбудинків, учителів трудової семирічної школи, викладачів технікумів, профшкіл та шкіл фабрично-заводського учнівства, а також організаторів політосвітньої роботи), *технікумам* (навчально-технічні заклади, що готували керівників-спеціалістів у вузькій галузі народного господарства), *Вищим трирічним педагогічним курсам* (з 1925 р – пед. технікумам), *галузовим інститутам* й переведення їх на часткове самофінансування; розширення мережі ЗВО (на 1927 р. в УСРР функціонувало 37 інститутів різного профілю та 144 технікуми); збільшення чисельності робітфаків й упорядкування їх діяльності (призначалися для підготовки молоді до вступу у ЗВО); запровадження трирічного терміну навчання у чинних ЗВО й триместрової організації освітнього процесу; проголошення курсу на «пролетаризацію студентського контингенту» й запровадження системи «розкладки місць» за куріями; уведення для студентів «трудової й навчальної повинностей», плати за навчання, системи відпрацювань за надання стипендії (півтора року за рік користування стипендією); заміна предметної системи

викладання курсовою; уведення системи «практикантства» під час навчання у ЗВО, «практичного стажу» для випускників та екстернатури (з 1927 р.); надання переваги таким методам викладання, як лабораторний, активно-творчий, групових занять, індивідуальних завдань; розроблення переліку вимог для надання випускнику відповідної кваліфікації (виконання передбачених навчальним планом теоретичних і практичних робіт, включаючи виробничу практику, стажування на виробництві, підготовку та захист дипломової праці); розгортання діяльності науково-дослідних кафедр для розроблення наукових проблем і підготовки викладацького складу в умовах аспірантури.

Утім, поступове згортання політики коренізації й започаткування процесу уніфікації вищої освіти УСРР відповідно до рішень Всесоюдної наради з питань народної освіти (1928 р.), липневого (1928 р.) та листопадового (1929 р.) пленумів ЦК ВКП(б), а також Другої всесоюдної партійної наради з питань освіти (1930 р.) фактично нівелювали ознаки національної ідентичності вищої освіти УСРР й спричинили якісно нові тенденції у її розвитку, як-от: поступове переведення інститутів і технікумів індустріально-технічного спрямування у підпорядкування Вищої Ради Народного Господарства СРСР; створення всесоюдної системи підвищення кваліфікації та перепідготовки спеціалістів-практиків; запровадження денної, вечірньої і заочної форм навчання; втрата технікумами статусу ЗВО й переведення їх у розряд середніх спеціальних закладів освіти; розроблення обов'язкових для використання на теренах СРСР уніфікованих навчальних планів; переведення інститутів на одноосібне керівництво ректором (директором), котрий призначався і звільнявся на підставі рішення ЦК ВКП (б) за поданням всесоюзних наркоматів; дублювання Наркомосом УСРР всесоюзних освітніх документів і перетворення цього органу на провідника загальносоюзної освітньої політики; реорганізація педагогічної «вертикалі»: педагогічні інститути, трирічні педагогічні технікуми, дворічні й однорічні педагогічні курси; відкриття державних університетів у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську; установа «єдності» у справі підготовки науково-педагогічних працівників у всіх установах, незалежно від їх підпорядкування тощо.

У роботі визначено тенденції розвитку вищої освіти в Україні в умовах сучасних викликів: підпорядкування діяльності ЗВО законам ринкової економіки; пошук нових джерел фінансування в умовах скорочення державної підтримки; формування маркетингової системи надання освітніх послуг; розроблення правових механізмів державного управління вищою освітою, а також управління вищою освітою на рівні регіону; ліквідація монопольного контролю державних органів над якістю вищої освіти та освітньою діяльністю ЗВО через уведення національної системи зовнішнього та внутрішнього забезпечення якості вищої освіти; активізація процесу інтеграції національної вищої освіти в загальноєвропейський освітній простір; унормування мережі ЗВО шляхом їх закриття та об'єднання; зрівняння у правах вищої богословської та світської освіти; уповільнення росту приватної вищої освіти; започаткування підготовки фахівців із вищою освітою за освітньо-професійними, освітньо-науковими, науковими програмами на таких рівнях вищої освіти: початковий (короткий цикл), бакалаврський, магістерський, освітньо-науковий, науковий; поширення дистанційної освіти, комп'ютерного навчання в умовах переходу до епохи smart тощо.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів історико-педагогічного пошуку, аналіз джерельної бази дали підстави для нової інтерпретації цієї наукової проблеми:

1. На основі ретроспективного логіко-системного аналізу генези вищої освіти в українських губерніях Російської імперії встановлено, що на межі XIX–XX століть мережу ЗВО складали три університети (Харківський, св. Володимира в Києві та Новоросійський в Одесі), що керувалися у своїй роботі Загальним статутом імператорських російських університетів (1884 р.), і чотири інститути (Харківський технологічний, Київський політехнічний, Харківський ветеринарний та історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині), які діяли на підставі власних статутів, що узгоджувалися із державною ідеологією «адміністративної централізації й порядку». Особливості панівної на той час освітньої парадигми спричинили такі тенденції розвитку вищої освіти України, як ліквідація автономії університетів і позбавлення їх права колегіального самоврядування, цілковита підпорядкованість ЗВО профільним міністерствам і відомствам, регламентація всіх сторін організації освітнього процесу, введення системи призначень на викладацькі й адміністративні посади, утілення в життя розпорядження про заходи щодо більш рівномірного розподілу студентів між окремими університетами, а також правил та інструкцій, що регламентували поведінку студентів як у стінах навчального закладу, так і поза ним, актуалізація вимоги стосовно посилення практичної спрямованості професійної підготовки фахівців у зв'язку з розгортанням промислового перевороту, прагнення наукової спільноти й студентства до демократизації університетського життя.

2. З'ясовано, що представники офіційної влади й науково-педагогічної громадськості першої третини XX століття високо підносили роль вищої освіти в зміні не лише соціально-економічних, але й духовних стандартів суспільства. Однак підходи до визначення її завдань, функцій, змісту не були однозначними й коливалися від ідеологізації вищої школи як підґрунтя соціально-економічного, духовного, культурного прогресу держави, осередку «вільної наукової думки», запоруки поширення наукових знань серед широких верств населення до спрямування вектору її розвитку на «пролетаризацію вищої школи» з урахуванням ментальних особливостей українців, підготовку кваліфікованого спеціаліста для промисловості й народного господарства, лідера у громадській роботі й керівника трудового колективу.

3. Ураховуючи соціально-економічні й політичні зрушення досліджуваного періоду (1901–1933 рр.), які виступали об'єктивними чинниками реформування вищої освіти, пріоритети урядової політики в галузі вищої освіти, що знайшли відображення в статутах ЗВО, постановах, розпорядженнях, циркулярах чинних міністерств і відомств, особливості організації освітнього процесу у ЗВО різного типу, виявлено провідні тенденції розвитку вищої освіти України на кожному з обґрунтованих етапів:

І етап (1901 – лютий 1917 рр.) – етап формування системи вищої освіти України відповідно до суспільно-політичних, соціально-економічних та освітніх детермінант. Його провідними тенденціями стали: запровадження широкого обговорення проєктованих урядом Російської імперії реформ вищої школи; введення

в дію нормативних документів, які скасовували або обмежували дію окремих положень університетського статуту 1884 р., підготовка низки «Проектів...» статутів вітчизняних університетів і спеціальних ЗВО; формування мережі приватних і громадських Вищих жіночих курсів з програмами викладання, наближеними до університетських; ініціювання приватними особами й громадськими організаціями відкриття ЗВО для осіб чоловічої і жіночої статі; інтенсивна розбудова державних вищих спеціальних шкіл в окремих регіонах;

II етап (березень 1917–1920 рр.) – етап трансформації системи вищої освіти України в умовах національно-визвольної боротьби, що характеризувався такими тенденціями: розробленням плану розбудови української вищої школи, організацією кафедр українознавства в чинних ЗВО, започаткуванням діяльності Українського народного університету в Києві, Педагогічної академії та академії мистецтв, наданням статусу державного університетам св. Володимира, Харківському та Новоросійському – за часів становлення української державності доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії; створенням у ЗВО спеціальних рад і запровадженням посади комісара, скасуванням чинних наукових ступенів і звань, анулюванням прав і привілеїв випускників ЗВО, заборонаю викладання богослов'я і церковного права, ліквідацією випускних іспитів і запровадженням триместрової системи навчання, зменшенням обсягів лекцій і збільшенням термінів виробничої практики, ліквідацією університетів й заснуванням профільних ЗВО – в умовах тимчасового перебування більшовицьких військ в Україні;

III етап (1921–1933 рр.) – етап модернізації системи вищої освіти УСРР у контексті реалізації засадничих положень політики коренізації. Цьому етапу були притаманні такі суперечливі тенденції: від формування національної системи вищої освіти (галузеві інститути, ІНО, технікуми, Вищі трирічні педагогічні курси) за «горизонталями» і «вертикалями», введення системи «практиканства», «практичного стажування» для випускників та екстернатури, розгортання діяльності науково-дослідних кафедр, вивчення українознавчих предметів та викладання українською мовою до започаткування процесу уніфікації вищої освіти УСРР згідно з загальносоюзними стандартами.

4. У роботі визначено тенденції розвитку вищої освіти України в умовах сьогодення, що зумовлені її європейським вибором і прагненням усунути кризові явища в національній системі вищої освіти. Серед них домінуючими визначено такі: розроблення дієвих механізмів управління вищою школою на загальнодержавному та регіональному рівнях; ліквідація монопольного контролю державних органів над якістю вищої освіти та освітньою діяльністю ЗВО; пошук нових джерел фінансування в умовах скорочення державної підтримки; унормування мережі ЗВО шляхом запровадження процесів їх закриття та об'єднання; зрівняння у правах і статусі вищої богословської та світської освіти; поширення дистанційної освіти й комп'ютерного навчання тощо.

Серед перспективної тематики подальшого науково-педагогічного дослідження проблеми визначено: аналіз тенденцій розвитку вищої освіти в західноукраїнських землях першої третини ХХ століття та їх порівняння з чинними в межах

Наддніпрянської України; висвітлення внеску окремих персоналій у розбудову вищої освіти в Україні в конкретно-історичний період.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

I. Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

1. Калініченко Т. М. Особливості організації освітнього процесу у спеціальних закладах вищої освіти Наддніпрянської України на межі XIX–XX століть. *Педагогіка та психологія*: зб. наук. праць. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2018. Вип. 60. С. 166–175.

2. Калініченко Т. М. Стан і перспективи розбудови системи вищої освіти в Україні в умовах національно-визвольної боротьби (1917–1919 рр.). *Імідж сучасного педагога. Педагогічна освіта та освіта дорослих*, 2018. № 6 (183). С. 52–56.

3. Калініченко Т. М. Тенденції розвитку вищої освіти Наддніпрянської України (1900–1917 рр.). *Хуманитарни балкански изследовання*. Пловдив, Бългaрия, 2018. № 1. С. 43–46.

4. Калініченко Т. М. Трансформація системи вищої освіти в Україні в умовах більшовицького перевороту (1919–1920 рр.). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. праць. Запоріжжя : КПУ, 2018. Вип. 60 (1). С. 29–34.

5. Калініченко Т. М. Особливості розвитку вищої освіти в Україні (2014–2018 рр.). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. Вип. 174. С. 243–247.

II. Наукові праці апробаційного характеру

6. Калініченко Т. М. Генезис вищої жіночої освіти в Наддніпрянській Україні на зламі XIX–XX століть. *Основні напрями розвитку педагогічної науки*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 07–08 грудня 2018 р.). Херсон : Видав. Дім «Гельветика», 2018. С. 20–24.

7. Kalinichenko T. M. Types of Material Encouragement of Students at the Universities of Dnieper Ukraine on the Edge of XIX–XX Centuries. *Progress of the Scientific World : Proceedings of XXXIV International Scientific Conference*. SI «Universum» (San Francisco, November 15, 2018). Morrisville : Lulu Press, 2018. P. 90–93.

8. Калініченко Т. М. Питання розбудови вищої школи в Україні у творчому доробку педагогів і громадських діячів 20-х років XX століття. *Під знаком Григорія Сковороди: зоряний час української культури*: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 06–07 грудня 2018 р.). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2018. С. 15.

9. Калініченко Т. М. Порівняльний аналіз курсової й предметної систем організації освітнього процесу в університетах Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX століття). *Сучасні тенденції у підготовці та професійній діяльності фахівців соціальної галузі*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 листопада 2018 р.). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди. С. 52–54.

10. Калініченко Т. М. Історіографія проблеми тенденцій розвитку вищої освіти в Україні у першій третині XX століття. *Педагогіка і психологія сьогодення : теорія*

та практика : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18–19 січня 2019 р.). Одеса : Південна фундація педагогіки, 2019. С. 20–24.

11. Калініченко Т. М. Проблеми розвитку вищої освіти в Україні в наукових рефлексіях українських дослідників. *Модернізація та наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку суспільства і технологій* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25–26 січня 2019 р.). Київ : Інститут інноваційної освіти, 2019. С. 38–40.

III. Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

12. Калініченко Т. М. Особливості діяльності вищих навчальних закладів в Україні у 20-і рр. XX ст. *Науковий огляд* : наук. журнал. Київ, 2017. № 1 (33). С. 123–131.

АНОТАЦІЇ

Калініченко Т. М. Тенденції розвитку вищої освіти в Україні (1901–1933 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки (011 – Освітні, педагогічні науки). Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, МОН України, Харків, 2019.

У дисертації подано цілісний ретроспективний аналіз тенденцій розвитку вищої освіти в Україні у період 1901–1933 рр. Охарактеризовано стан і тенденції розвитку вищої освіти в Україні на межі XIX–XX століть. Систематизовано погляди представників офіційної влади й науково-педагогічної громадськості першої третини XX століття на роль, функції, зміст вищої освіти. Виявлено провідні тенденції розвитку вищої освіти в Україні у період 1901–1933 рр. й простежено їх динаміку на кожному з обґрунтованих етапів: I етап (1901 – лютий 1917 рр.) – формування системи вищої освіти України відповідно до суспільно-політичних, соціально-економічних та освітніх детермінант; II етап (березень 1917–1920 рр.) – трансформації системи вищої освіти України в умовах національно-визвольної боротьби; III етап (1921–1933 рр.) – модернізації системи вищої освіти УСРР у контексті реалізації засадничих положень політики коренізації. Окреслено тенденції розвитку вищої освіти в Україні в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: вища освіта, заклади вищої освіти, Наддніпрянська Україна, розвиток, етапи, тенденції, реформи, 1901–1933 рр.

Калиниченко Т. Н. Тенденции развития высшего образования в Украине (1901–1933 гг.). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук (доктора философии) по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики (011 – Образовательные, педагогические науки). – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, МОН Украины, Харьков, 2019.

В диссертации подан целостный ретроспективный анализ тенденций развития высшего образования в Украине в период 1901–1933 гг. Дана характеристика состояния и тенденций развития высшего образования в Украине на рубеже

XIX–XX веков. Систематизированы взгляды представителей официальной власти и научно-педагогической общественности первой трети XX века на роль, функции, содержание высшего образования. Выявлены основные тенденции развития высшего образования в Украине в период 1901–1933 гг. и прослежена их динамика на каждом из обоснованных этапов: I этап (1901 – февраль 1917 гг.) – формирования системы высшего образования Украины в соответствии с общественно-политическими, социально-экономическими и образовательными детерминантами; II этап (март 1917–1920 гг.) – трансформации системы высшего образования Украины в условиях национально-освободительной борьбы; III этап (1921–1933 гг.) – модернизации системы высшего образования УССР в контексте реализации основных положений политики коренизации. Определены тенденции развития высшего образования в Украине в условиях современных вызовов.

Ключевые слова: высшее образование, высшие учебные заведения, Надднепрянская Украина, развитие, этапы, тенденции, реформы, 1901–1933 гг.

Kalinichenko T. M. Trends of the development of higher education in Ukraine (1901–1933). – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of a candidate of pedagogical sciences (doctor of philosophy) in specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy (011 – Educational, pedagogical sciences). H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

The dissertation presents an integral retrospective analysis of trends of the development of higher education in Ukraine during the period of 1901–1933. It has been established that on the edge of XIX–XX centuries, the network of institutions of higher education consisted of three universities (Kharkiv, St. Volodymyr in Kyiv and Novorossiysk in Odessa) and four institutes (Kharkiv Technological University, Kyiv Polytechnic, Kharkiv Veterinary and Institute of History and Philology of Prince Bezborodko in Nizhyn). The peculiarities of the prevailing educational paradigm at that time (elimination of the autonomy of universities and deprivation of their right to collegial self-government, complete subordination of the institutions of higher education to the profile ministries and departments, regulation of all sides of the organization of the educational process, introduction of a system of appointments for teaching and administrative positions, as well as rules and instructions governing the behavior of students both inside and outside an educational institution, updating requirements for strengthening the practical orientation of professional training of specialists with the deployment of an industrial revolution, aspiration of the scientific community and students to democratize university life) laid the foundations for the reform of higher education.

It has been found that representatives of the official government and scientific and educational community of the first third of the twentieth century highly promoted the role of higher education in the change of not only socio-economic, but also spiritual standards of the society. However, the approaches in order to define its tasks, functions, content were not unambiguous and ranged from the ideology of higher education as the basis of socio-economic, spiritual, cultural progress of the state, the center of «free scientific thought» to the direction of the vector of its development into «proletarianization of higher school» taking into account the mental characteristics of Ukrainians.

In the work on the basis of defined criteria, the stages have been grounded and the leading trends of the development of higher education of Ukraine in the period of 1901–1933 have been found:

stage I (1901 – February 1917) is the stage of formation of the system of higher education of Ukraine in accordance with socio-political, socio-economic and educational determinants. Its main trends became: introduction of a broad discussion of the reforms of higher school planned by the Government of the Russian Empire; actuation of normative documents that cancelled or restricted the action of certain provisions of the university statute of 1884, preparation of a number of «Projects...» statutes of national universities and special institutions of higher education; formation of a network of private and public Higher Women's Courses with teaching programs that were closer to university programs; initiation by individuals and public organizations of the opening of institutions of higher education for men and women; intensive development of state higher special schools in certain regions;

stage II (March 1917–1920) is the stage of transformation of the system of higher education of Ukraine in the conditions of the national liberation struggle characterized by the following trends: elaboration of the plan of the development of Ukrainian high school, the organization of the departments of Ukrainian studies in the existing institutions of higher education, start of the activities of the Ukrainian Popular University in Kyiv, the Pedagogical Academy and the Academy of Arts, granting the state status to the universities of St. Volodymyr, Kharkiv and Novorossiysk – during the period of the establishment of the Ukrainian statehood of the time of the Central Rada, the Hetmanate, the Directory; creation of special councils in institutions of higher education and introduction of the post of commissar, abolition of current academic degrees and titles, cancellation of rights and privileges for graduates of institutions of higher educations, prohibition of teaching of theology and church law, elimination of graduation exams and establishment of three semesters of education, reduction of volumes of lectures and extension of terms of work practice, elimination of universities and establishment of profile institutions of higher education – in the conditions of the temporary stay of the Bolshevik forces in Dnieper Ukraine;

stage III (1921–1933) is the stage of modernization of the system of higher education of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the context of the implementation of the basic provisions of the policy of korenization. Such controversial trends were typical for this stage: from the formation of the national system of higher education (branch institutes, institutes of national education, technical colleges, higher three-year pedagogical courses) according to «horizontal lines» and «vertical lines», introduction of the system of «internship», «practical training» for graduates and externship, deployment of the activity of research and scientific departments, study of Ukrainian studies subjects and teaching in Ukrainian to initiation of the process of unification of higher education of the Ukrainian SSR in accordance with the standards of the whole Soviet Union.

The thesis defines the trends of the development of higher education of Ukraine in the present conditions, which are conditioned by its European choice and the desire to eliminate the crisis phenomena in the national system of higher education.

Keywords: higher education, institutions of higher education, Dnieper Ukraine, development, stages, trends, reforms, 1901–1933.

Підписано до друку 05.09.2019 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times ET. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 пр. Зам. № 0905/4-19.

Надруковано з готового оригінал-макету у друкарні ФОП В. В. Петров
Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.
Запис № 24800000000106167 від 08.01.2009 р.
61144, м. Харків, вул. Гв. Широнінців, 79в, к. 137, тел. (057) 78-17-137.
e-mail:bookfabrik@mail.ua